

Luova hulluus – Lauri Viidan runous

Yrjö Varpio

Miten käsittämätöntä kirjallisuus saa olla ennen kuin se lakkaa kokonaan kommunikoimasta lukijansa kanssa? Voiko se ylittää rajan, jossa se ei enää ole kaunokirjallisuutta tai jossa se ei oikeastaan ole enää kieltä lainkaan? Aikalaiset ovat pitäneet usein käsittämättömänä sellaista, mikä myöhemmille lukijoille on hyvinkin selvää. Tuskin nykylukija Lauri Viidankaan kielen parissa enää tuskailee, että ei saa kaikesta selvää. Viita sairasti skitsofreniaa, voisiko hänen kielikoukeroiltaan ja skitsofrenialla olla siis jokin yhteys?

Lauri Viita oli kotoisin Tampereen Pispalasta ja kuului tamperelaisten työläiskirjailijoiden ryhmään. Esikoisteos, runokokoelma *Betonimylläri* ilmestyi 1947. Kaksi vuotta myöhemmin julkaistiin lapsille kirjoitettu fantastinen runosatu *Kukunor* – tosin niin vaikeaselkoinen että aikuisetkaan eivät oikein ymmärtäneet sitä –, ja vuonna 1950 realistinen romaani *Moreeni*, joka ulkoisesti ottaen kuvaa Viidan perheen vaiheita Pispalassa. Nämä varhaisteokset muodostavat Viidan tuotannon kestävimmän osan.

Päivänkriitikeissä Viitaa pidettiin mestarillisenä suomen kielen käyttäjänä, ja sama linja on jatkunut myöhemmin Viidasta tehdyssä kirjallisuustieteellisessä tutkimuksessa. Viidan maksiimit ovat myös olleet mieleen jäävää lajia – runoilijaa on siteerattu tavattomasti, milloin missäkin yhteydessä. Kun Suomalaisen Kirjallisuuden Seura rakensi pari vuotta sitten kirjailijoiden maailmankuvaa esittelevän näyttelyn, sen otsikoksi valittiin ”Kun luot, luo maailma”. Se on lainaus *Moreenista* – Viidalle tyypilliseen tapaan sen yleisyys tosin romaanissa ironisoidaan: ”Kun luot luo maailma, sillä lumenluontia ei oteta lukuun.”

1950-luvulla kirjailija joutui kirjallisen elämän marginaaliin. Hän sairastui skitsofreni-

aan, joka vaikeutti hänen kirjailijantyötään, mutta ei kuitenkaan lopettanut sitä. Sen ohella Viita jäi modernismin jalkoihin. Hän oli kirjoittanut perinteistä loppusoinnullista, mitalista runoa, lopulta jopa kalevalamittaista, ja samaan aikaan suomalainen lyriikka muuttui hyvin radikaalisti modernistiseksi nuorten akateemisten runoilijoiden – Haavikon, Mannerin, Anhavan ja muiden – toimesta. Runoissaan Viita kommentoi tätä kehitystä.

Luettavat laulujansa,
runojansa, räpäileitä,
äkkiviisaat ja äreät
akateemiset kakarat.

Kirjailijatoveri Väinö Linnan menestystäkään ei ollut helppo niellä. Viita oli rakentanut *Moreeniinsa* ironisen kuvan kansalaissodasta ja kenties piti sitä eettisesti arvokkaampana kuin Linnan realistista sodankuvausta, joka tarjosi ihmisille mahdollisuuden samastua sankarirooleihin. Runossaan hän kommentoi:

Veritötäkö tekisin,
raatoja ravistelisin –
vaiko vaiti jo olisin,
kun ei kaunis kantaudu,
rakkaus rahana riehu
Suomessa sotarujoissa.

Tekstien välinen keskustelu

Viidan teoksiin sisältyy piirre, josta vasta viime vuosien kirjallisuustiede on kiinnostunut. Viidan runot ja romaanit käyvät vilkasta keskustelua kirjallisen perinteen kanssa. Intertekstuaalisuuden tutkimuksella on Viidan tuotannossa erittäin laaja ja kiinnostava työkenttä edessään.

Esikoisteoksen monumentaalisisessa "Mylly"-runossa, joka sijoittuu Tampereen Hämeenkadulle ja Aleksanterinkirkon puistoon, vanhalle hautausmaalle, käydään tiukkaa keskustelua Runoilijan ja Saatanan välillä. Kyseessä on kirjallisuuden ikivanha aihe. Runon Saatana mitätöi kerta toisensa jälkeen Runoilijan pateettiset olettamukset ihmisen korkeasta päämäärästä:

Vaellusolio, kuinka sun rotuus
sopisi muu kuin joustava totuus!

Kirjallisuuden perinnettä tunteva voi tunnistaa, että itse asiassa kyseessä on väännös Otto Mannisen runosta vuodelta 1938:

Siks, ihminen, sa kuulut rotuus,
maan että peris ihmisyys,
ois ohje oikeus ja totuus!

Riimittely on sama ja muutenkin osoite tarkasti osoitettu. Mutta Mannisen "ihminen" onkin nyt "vaellusolio", arvot suhteellisia, totuudet joustavia, toisin kuin Mannisen runossa. Viita käy periaatekeskustelua edeltäjensä ja tämän arvomaailman kanssa. Kysymys on jostakin aivan muusta kuin sanojen, riimin tai rytmien lainaamisesta. Kriitistä syntyy olennainen osa Viidan runon merkitystä.

Niin Viidan lyriikka kuin *Moreenikin* ovat täynnä tämääntapaista kirjallista keskustelua. Myös *Moreenin* lukijalle tarjoilemat sitaatit ovat usein poleemisia. Kun kerrotaan, miten Pispalan punakaarti keväällä 1918 peräytyy epäjärjestyksessä kohti Pispalaa ja pakokauhu alkaa levitä, kertoja kommentoi: "Kaikki lapset ja vanhukset ja äidit ja morsiamet – he tiesivät kyllä, koska urhea miesväki läheni." Sillanpään "Marssilaulua" lainataan sanatarkasti mutta tekstiin upottaen, ilman kirjoittajan nimeä tai sitaattimerkkejä. Sillanpään laulun soveltuvuus sodan hirveään arkeen saa kriittisen arvioinnin.

Nonsense, sanaleikit

Toinen piirre, joka Viidan kielessä herättää lukijan huomiota, ovat hänen toistuvat sana- ja kieli-leikkinsä. Sen ohella Viita hyvin mielellään rakentaa teksteissään eräänlaisen käänteisen maailman: hänen runoissaan asia esitetään

usein kieltojen muodossa. Kun tällaisia runoja lukee, lukijan mielikuviutus aktivoituu ja tullaan eräänlaiseen "kuvallisuuden paradoksiin", kuten Viidan tutkija Sakari Katajamäki on ilmiötä kutsunut: näin ei asia ole – millä tavalla se siis on? Syntyy eräänlainen mielikuvan ja merkityksen välinen ristiriita: kun runo sanoo, että jotakin puuttuu tai jotakin ei tapahdu, lukija tietenkin näkee mielessään juuri sen, mitä ei siis ole olemassa. Viidalla tämä kielteinen esittäminen etenee monitasoisena. Eräs runo alkaa, että "meiltä ei emäntä pääse", mikä panee lukijan pohtimaan, mitkä ovat syyt siihen, että emäntä ei pääse lähtemään kotoa. Runon jatkossa käy kuitenkin ilmi, ettei emäntää edes ole. Samaa tapaan Viidalla on runoja, joissa ensin pitkään luodaan kuvaa toiminnasta, kunnes se lopuksi kielletään.

Hämmäntäviä Viidan runot ovat olleet monille lukijoille ja arvostelijoille niiltä osin kuin niihin sisältyy täysin tai lähes käsittämättömiä sanoja ja lauseita. *Käppyräinen*-kokoelmassa (1954) on runo "Kökkö", jonka kaksi ensimmäistä säkeistöä kuuluvat:

Käki kukkoja kukutti,
käkätti kotikanoja.
Kukin kukkea kupunen
kukoi kuin kyky kekotti.
Kaikkokenkkäälä kajasti.

Kuuro kastoi kiukaan kieltä.
Koko kokkona kimahti
kulkukoulun kaulimitse,
kuohimoitse, kuolaimitse
kylykirjaston kihellys.

Runon kaikki myöhemmätkin sanat alkavat kirjaimella. Viita itse oli hämmästynyt, että lukija ei voinut oivaltaa, mistä runossa on kysymys. Hän oli ymmärtävinään runon merkityksen paljon paremmin kuin mitä lukijalta voi millään kohtuudella vaatia. "Kaikkokenkkäälä" on tietysti auringonnousu, "kylykirjasto" ovat tietysti punaisen kirjavana hehkuvat kiuaskivet, "kulkukoulu" on elämäkoulu, joka kaulitsee ja kuohitsee ihmistä. Kaikki selvää!

Suutarikin suuri viisas -kokoelman (1961) aforismiosastossa Viita kehitteli aivan omanlaisensa kielisysteemin. Siihen kuului uusia käsitteitä ja uusia viitamaisia asioiden suhteita. Esimerkiksi tieteiden tai "oppien" pääjaottelu oli seuraava: "Oppeja on kuusi: laatuoppi, muoto-oppi, mielioppi, tolaoppi, epäleoppi, kielioppi." Läketiede sijoittui tässä järjestel-

mässä mielioppiin yhdessä toimestustieteen ja havaintotieteen kanssa.

Samaiseen aforismi-osastoon sisältyy lyhyitä proosatekstejä, joissa Viita selvästikin kuvailee psykoottisen tilan kokemustaan, mm. sitä, kuinka hankalaa on asettaa sairaan mielen valveunet niille kuuluvaan asemaan: "Toistaiseksi hänet voi pelastaa vain omakohmainen oivallus, että tarkkuus ja pysyväisyys ovat todellisuuden ainoat tositteet".

Skitsofrenia ja kieli

Viita siis sairastui skitsofreniaan 1940-luvun lopulla, *Moreenin* viimeistelyvaiheen aikana, ja eli sitten vuoroin sairaaloissa ja vuoroin sairaaloiden ulkopuolella, suurin piirtein koko 1960-luvun kuolemaansa saakka 1965 Kellokosken sairaalassa. Mitä yhteyttä Viidan kielikoukeroilla ja skitsofrenialla voisi olla?

Itävaltalainen psykiatri Leo Navratil on selostanut havaintojaan runo- ja kuvataideterapian käytöstä teoksissaan *Schizophrenie und Kunst* (1965) ja *Schizophrenie und Sprache* (1966). Eräs Navratilin potilaista oli "Aleksander", joka kirjoitti runoja vain pyynnöstä, mutta hyvään vireeseen päästyään hän kirjoitti tekstejä, joissa oli samoja tunnusmerkkejä kuin sanataiteessa jo satojen vuosien ajan: metaforia, symboliikkaa, alluusioita, parodiaa, erilaisia rytmi- ja äännesoinnutteluja jne.

Viidan teksteistä on helppo löytää samantapaisia piirteitä kuin Navratilin potilasteksteistä. Niissä (1) kätkeydytään vaikean tai käsittämättömän kielen taakse, kuten edellä lainatussa "Kökkö"-runossa tai *Moreeniin* sisältyvässä Joosefiinan tuutulaulussa:

Uksvili aarellii, uksvili morsellii,
urttä ja vaasellii, akkemperi taas jne.

Toinen huomiota herättävä piirre on myös skitsofreenikoille tyypillinen (2) runsas alluusoiden käyttö. Viita viittaa tavan takaa salamielisesti muiden kirjoittajien teksteihin. Otto Manninen oli 1930-luvulla runossaan arvioinut ihmistä yleävän sävyyn:

Sill on sielus suuret kaavat
siipiavaruudet aavat
siinä kirkastuksen saavat
tummat tuskat, tuimat haavat...

Viita panee *Betonimyllärissä* jo riimittelyssä paremmaksi, ja samalla ajatus ihmislajin erinomaisuudesta kääntyy päällelleen:

järki hourii tieteet, kaavat,
joilta muka homeet, naavat,
kyvyt, mielteet, syvät, aavat,
syntyvän ja kuolleen laavat
ilmenemisluvan saavat.

Luonteenomaista on myös (3) uudissanojen sepittäminen, jota voi tietysti tapahtua aivan terveeltäkin pohjalta. *Moreenissa* pispalalainen maantie on "tienmaa", ja puhuminen tai esitelmöiminen niin, että asiat muuttuvat konkreettiseksi, esineiden kaltaiseksi, on "esineistelmöimistä" jne. Erityisesti 1960-luvun esseissä, joista ainakin yksi radioitiinkin, Viita harrasti uudissanojen sepitystä: essee oli Viidan kielessä "saatikas", johdinauto "sarvikäiläs" ja mielisairaus "mielensairautta" – eihän kukaan ollut mielellään sairas!

(4) Runsas alku- ja loppusoinnuttelu on Viidan kielessä siirtynyt myös *Moreenin* proosaan: "Se on laaki ja vainaa kun Paavali painaa, mistähän lahtari lapioita lainaa!", ja teoksessa (5) varioidaan tekstiä kirjainten ja sanojen järjestystä vaihtelemalla: "Lempiä lempiä, lempiä Lempiä, sepäs sattui mukavasti!"; "Hauhon pitäjässä, jauhun pitäjässä, itäjässä...". (6) Skitsofreenikoille ominainen runsas metaforien käyttö on tyypillistä koko Viidan tuotannossa.

Viidan kielen ja skitsofreenikkojen kielen samankaltaisuus ei kuitenkaan välttämättä merkitse runojen sairautta. Navratil korosti sitä, että skitsofreenikon ja terveen ihmisen tavassa muodostaa kieltä ei lähtökohdiltaan ole suuria periaatteellisia eroja. Kyse on kaikille ihmisille yhteisestä, alitajuisesta kielen kerroksesta. Kielipelit, kielileikit ja nonsense kumpuavat ihmisen luontaisista kielenmuodostamismekanismeista. Ihminen on perusrakenteeltaan olento, joka ajattelee ja puhuu metaforisesti. On yllättävää lukea wieniläisen skitsofreenikkopotilaan tekstiä ("Die Rote Farbe ist rot"), kun sille löytyy vastineita esimerkiksi 1920-luvun ekspressionistisesta lyriikasta ("Rote Himbeeren sind rot") tai miltei mistä tahansa modernistisesta runoudesta (Haavikko: "Punainen on puku punainen"). Kirjallisuudessa oikulliset lauseet tietenkin saavat oikeutuksensa myös sillä, että ne on hyväksytty kirjallisen elämän pelisääntöjen mukaisesti kirjaan, kirja on kustannettu – kielipelistä tulee hyväksyttyä kirjallisuutta.

Miksi sitten jokin asia pitää sanoa vaikeasti, kun kielen tarkoitus oikeastaan on välittää merkityksiä eikä peittää niitä. Viidan kielessä on tavattoman paljon sellaisia tihentymiä tai käänteitä, jossa huomio kääntyy voimakkaasti itse kieleen ja sen erilaisiin merkityksiin. Tämä on kirjallisuuden vanha luotettava menetelmä.

Nonsense-lyriikan – ja myös hämärien tuulaulujen – perinnehän on tavattoman pitkä, ja tutkimus onkin nähnyt niissä taiteen tärkeän peruspiirteen (Päivi Mehtonen). Nonsense ei ole mimeettinen, todellisuutta heijasteleva laji, se ei rakenna sellaisia maailmoja ja henkilöahmoja, joihin me voisimme lukijoina samastua. Nonsense-kirjallisuudessa esitetään usein puhetilanteita ja kommunikaatiota, joka menee jollakin tavoin pieleen, ja seuraukset ovat absurdeja tai koomisia. (Viidan runossa ”Joko on kärpänen tapettu? / Ei vielä hyvä emäntä” jne. – ajatus etenee mahdottomuudesta toiseen). Usein runo rakentaa jonkin odotuksen lukijan mieleen, mutta jo seuraavassa hetkessä tämä odotus torjutaan ja kääntetään nurinniskoin – tämäkin Viidalta tuttua.

Kirjallisuuden maailmassa ei kuitenkaan ole helppo osoittaa, että kirjoittajan yhteys reaalisuuteen olisi katkennut. Kaudonkirjalliset teokset nimittäin joka tapauksessa rakentavat oman erityisen maailmansa, eräänlaisen mahdollisen maailman, jolla on omat sääntönsä. Se asetetaan rinnakkain meidän yhteisen näkyvän maailman kanssa, ja juuri tässä rinnastuksessa on sen kiinnostavuus.

Käsittämättömyyden poetiikka

Käsittämättömyyden poetiikalla on paljon annettavaa kirjallisuustieteelle – ja kirjallisuuden lukemisen tutkimiselle, kuten Päivi Mehtonen on tutkimuksissaan todennut (*Kielen ja kirjallisuuden hämärä*. Tampere University Press 2002, myös www.uta.fi/kirjasto/oppimiskeskus/verkkoaineisto/hum.shtml). Nonsense ei ole pelkästään laji, se on oikeastaan kaiken kaunokirjallisuuden olennainen aspekti. Se kääntää huomion kieleen ja nostaa esiin tulkintaan liittyvät ongelmat – mitä tämä merkitsee, mitä ymmärtäminen oikeastaan on? Ne ovat kirjallisuustieteen ja lukemisen keskeisiä ongelmia.

Tietysti voi kysyä, miten käsittämätöntä kirjallisuus saa olla ennen kuin se lakkaa kokonaan kommunikoimasta lukijansa kanssa? Voiko se ylittää rajan, jossa se ei enää ole kaunokirjallisuutta tai jossa se ei oikeastaan ole enää kieltä lainkaan? Aikalaiset ovat kuitenkin pitäneet usein käsittämättömänä sellaista, mikä myöhemmille lukijoille on hyvinkin selvää. Tuskin nykylukija Viidankaan kielen parissa enää tuskailee, että ei saa kaikesta selvää.

Kirjoittaja on kotimaisen kirjallisuuden professori Tampereen yliopistossa. Kirjoitus perustuu esitelmään Suomalaisen Lääkäriseura Duodecimin seminaarissa ”Hulluus meissä” 14.11.

Tieteellisten seurain valtuuskunnan SATAVUOTISRAHASTO

Tieteellisten seurain valtuuskunnan 100-vuotisrahaston perustettiin Alfred Kordelinin yleisen edistys- ja sivistysrahaston yhteyteen valtuuskunnan satavuotisjuhlan yhteydessä vuonna 1999. TSV:n jäsenesurat voivat ensimmäisen kerran hakea rahastosta tukea järjestääkseen sellaisia tiedetapahtumia, jotka auttavat suomalaisen tieteen tulosten merkityksen tunnetuksi tekemistä kotimaassa ja kansainvälisesti sekä ulkomaisen tieteen ja sen tulosten tunnetuksi tekemistä Suomessa.

Hakemukset tehdään Kordelinin säätiön erillisrahastojen lomakkeelle, jota saa säätiöstä Mariankatu 7, 00170 Helsinki. Lomake julkaistaan myös verkkosivuilla www.kordelin.fi. Jaettava summa on yhteensä noin 10 000 euroa. Hakemukset toimitetaan tammikuun 2003 loppuun mennessä TSV:n toimistoon Mariankatu 5, 00170 Helsinki.

Lisätietoja: toiminnanjohtaja Aura Korppi-Tommola, (09) 228 69 222, sähköposti aura.korppi-tommola@tsv.fi.